

**Szent István Egyetem – Gödöllő
Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola**

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**Az élelmiszerfogyasztásra ható tényezők vizsgálata az
ASEAN országokban**

**Témavezető: Dr. Villányi László
CSc, egyetemi tanár**

Készítette: Nemes-Sipos Sándor

**Gödöllő
2010.**

A doktori iskola megnevezése: Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola

A doktori iskola tudományága: Gazdálkodás és szervezéstudományok

A doktori iskola vezetője: Dr. habil Szűcs István
Egyetemi tanár, intézetigazgató, MTA Doktora
SZIE Gazdaságelemzési Módszertani Intézet

Témavezető: Dr. Villányi László
Egyetemi tanár, Dékán, CSc
Regionális Gazdaságtani és Vidékfejlesztési Intézet

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezető jóváhagyása

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	3
1. A TÉMA AKTUALITÁSA ÉS JELENTŐSÉGE	7
2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	10
3. ANYAG ÉS MÓDSZER	15
3.1. A kutatás megközelítése	15
3.2. Alkalmazott statisztikai módszerek	17
4. EREDMÉNYEK	20
4.1. Összefoglalás	20
4.2. Új tudományos eredmények	22
5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK	25
6. PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK	27

BEVEZETÉS

Noha napjainkban egy globális gazdasági válság közepén járunk, hosszabb távra kitekintve – feltételezhető, hogy – az elkövetkező évtizedekben az elmúlt időszak társadalmi-gazdasági trendjeinek folytatódása várható: lassuló ütemben, de folytatódik a világ népességének növekedése, és bár korántsem minden területen és mindenkire kihatóan, de globális szinten kedvezőbbé válnak a társadalmi-gazdasági viszonyok, növekszik azok száma, akik a korábbiaknál kedvezőbb helyzetbe kerülnek, illetve mérséklődik a szegénység. Nemcsak a fejlett ipari államokban, hanem a hajdani elmaradottabb területeken is markánsan emelkedik a vásárlóerő, amely mind a tartós, mind a napi szükségleteket kielégítő fogyasztási cikkek vásárlásában is megmutatkozik. A változások egyik jellemzője, hogy a szegénységből kiemelkedő országok és társadalmi rétegek körén belül az élelmiszerekre fordított jövedelmek aránya – különösen a gazdasági stabilizáció első szakaszaiban – gyorsabban növekszik, mint a már korábban kedvezőbb helyzetbe jutottaknál.

Az élelmiszerek iránti kereslet egyértelműen fokozódik majd. Felmérések szerint az ún. fejlődő világ, ahol az élelmiszerek iránti kereslet a leggyorsabban emelkedik, nem lesz képes a kereslet növekedésével arányosan a gabona-szükségletét kielégíteni, amint a hús-kereslet az egyes ágazatokban, mindenekelőtt a kulturális és vallási okokkal magyarázható eltérésekkel, még sebesebben bővül. Az élelmiszerfogyasztás szerkezete ugyancsak átalakulóban van. A jövedelmi viszonyok javulásával párhuzamosan olyan alapvető élelmiszerek, mint a gabonaneműek és a gumósok fogyasztása csökken, a hústermékek részesedése viszont emelkedik. Az utóbbiak körén belül folytatódik a feldolgozott termékek térnyerése. (Ennek másik összetevője, hogy fokozódik az érdeklődés, de egyben az igény is az egészségesebb táplálkozási formák és termékek iránt is.)

Az átalakulás nem hagyja érintetlenül az élelmiszerek termelési és értékesítési rendszerét sem, amelyben – követve az általános tendenciákat – új, korszerű eszközök és módszerek kerülnek alkalmazásra. Komplex rendszert képezve, radikálisan átalakul a feldolgozóipar, új feltételekhez alkalmazkodnak az értékesítési csatornák, és előbbieknél is hatására, majd azokra vissza is hatva jelennek meg új táplálkozási és étkezési szokások. Ennek természetes visszahatása, hogy a tradicionális termelői-értékesítési struktúrák helyzete módosul, az esetek többségében – és a városokban minden kétséget kizáróan – meggyengül. Mindennek súlyos társadalmi-politikai, gazdasági, és további összefüggéseiben egészségügyi, környezetvédelmi stb. kisértéke van.

Az egészségügyi hatások érvényesülését mindennapi életünkben is közvetlenül megtapasztaljuk. Azt vesszük észre, hogy a tradicionális táplálkozástól eltérő, módosult összetételű étrendet alakítunk ki, amelynek következtében – a mindennapi életformánk és életstílusunk átalakulásával is párhuzamosan - megváltozik saját egészségügyi és élettani környezetünk, de gondolkodásunk, az egészséges életmódhoz kapcsolódó magatartásunk is igazodik az új feltételekhez. Elfogadjuk, sőt, igényeljük a mind szigorúbb egészségügyi szabályozást¹, amely meg is jelenik mind a nemzeti, de még inkább a nemzetközi szabályozásokban. S mindez közvetlenül visszahat a nemzetközi (de részben hazai) kereskedelemre is.

Az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek nemzetközi kereskedelme a GATT/WTO tárgyalások egyik legkényesebb témája, amelyben évtizedek óta csak részleges sikereket tudtak a felek elérni a vám- és nem vám jellegű akadályok leépítésében. A megfigyelhető trendek alapján az elkövetkező években itt aligha várható a „globális szabadpiac” megvalósulása, de azért mind markánsabban érvényesül a kereskedelem felszabadítása, amely – keretek között, de – engedi

¹ Az emberi természetből következően már ismert, hogy az emberek jelentős része egészen addig ellenzi a szabályozást, amíg „durva” eszközökkel nem bizonyítják be számukra azok jelentőségét. Ilyenkor viszont a legszigorúbb elvárások jelentkeznek. Igen plasztikus példaként jelentkezik a közelmúltbeli kínai „melamin-ügy”.)

érvényesülni a komparatív előnyöket ezen a területen is. Ennek alapján, nemzetközi szinten az agrártermékek árának mérséklődésével számolhatnánk. A kereslet-kínálati viszonyok alakulása, valamint a gazdasági fejlődéssel együtt járóan megnövekvő vásárlóerő következtében viszont bővül a kereslet, míg kevésbé gyors ütemben nő a kínálat. Előrejelzések szerint az agrártermékek árszintje nem csökken, hanem inkább emelkedik, amely mind a termelők, mint a forgalmazók részére kedvező jelenség. Az áremelkedés különösen gyors lehet a feldolgozott, a mind magasabb hozzáadott értéket képviselő, mind magasabb minőségi követelményeket kielégítő árucikkek esetében. Amint a kínálaton belül nagyon gyorsan szélesedik a korábbiaknál magasabb, és folyamatosan emelkedő minőségi követelményeket kielégítő termékek köre, a választék.

A fentiekben leírt folyamatok érvényesülnek közvetlen vizsgálódásaim területén, Délkelet-Ázsiában, az ún ASEAN-régióban is. Délkelet-Ázsia, az eurázsiai földrész tőlünk legtávolabbi, kiterjedését tekintve hatalmas, majdnem 4,5 millió négyzetkilométernyi területet lefedő, megközelítően 600 millió lakost számláló térsége. Politikai megközelítést alkalmazva a régió 11 országra terjeszthető ki, amelyek mindegyike – a jelöltstátusszal rendelkező Kelet-Timort kivéve – a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége, az ASEAN tagja². Bár önmagukban a gazdasági mutatók nem mindenkor adnak pontos jelzéseket, mégis sejteti a térség „értékét”, hogy az érintett országok GDP-je – vásárlóerő paritáson számítva – megközelíti a 3.000 milliárd dollárt. Természetesen, a régióon belül kitűnnek a fejlődési folyamatok egyéni jellegzetességei, de ezzel együtt azt mondhatom, hogy az átalakulás általában követi a globális trendeket, és így a térség szintjén összetett, sok új elemmel gazdagított környezet alakul ki.

A fejlett, globálisan élenjáró államokhoz felzárkózni törekvő, ezt részben már megvalósító, vagy legalábbis ezt a példát közvetlenül maguk előtt látó államok³ jelentős társadalmi-politikai és gazdasági változásokon mentek keresztül az elmúlt évtizedekben. A gazdasági szerkezetváltozások eredményeként visszahúzódott a mezőgazdaság és helyét az ipar, és a szolgáltatások foglalták el. Ennek ellenére hiba volna „leírni” az agrár szférát, amely mind a mai napig meghatározó szerepet tölt be a térségbeli államainak gazdaságában. A fejlettebb, iparosodottabb helyi országokban jelentősége mérsékeltebb, illetve erőteljesebben csökkenő. A legkevésbé fejlett helyi országokban az általános trendekkel ellentétben még fokozódhat is az ágazat fontossága és súlya. Ez annyiban érthető, hogy a mindössze a közelmúltban politikailag stabilizálódott államokban a mezőgazdaság jelenti az egyik, ha nem a legfontosabb pontot, amelyről a gazdaság megszilárdítása és fejlesztése elindítható⁴.

A globális folyamatokkal való összehasonlításban ebben a régióban is megfigyelhető a gyors gazdasági növekedés, a nemzetgazdaságok és az egyes társadalmi rétegek, a mindennapi fogyasztók jövedelmének emelkedése. Rohamtempóban valósul meg a városiasodás. A társadalmi-gazdasági fejlődés pedig folyamatosan szétfeszíti a korábbi struktúrákat, és új viszonyokat teremt mind a társadalmon, mind a gazdaságon belül. A világgazdasági hatások érvényesülésének is köszönhető a korábban egyértelműen domináns mezőgazdaság súlyának és

² A főszevegből kitűnően, nem foglalkozom Délkelet-Ázsiához kapcsolódóan sem Kínával, sem Ausztráliával vagy más területekkel, pl. Koreával, noha – túl az évezredek politikai, gazdasági, kulturális kötődéseken – ezen államok területének legalább egy része beilleszthető ebbe a földrajzi fogalomba.

³ Szingapúrt ma már nemcsak földünk egyik leggazdagabb, hanem legfejlettebb államai között is számon tartják. Malajzia és Thaiföld joggal igényli az új kistigris jelzést, amint a Fülöp-szigetek és Indonézia is erőteljesen halad előre a modernizáció terén. A többiek közül a „versenyt” igen távolról kezdő Vietnam felzárkzási esélyei kiválóak. Ezzel nem egyfajta töretlen és/vagy problémamentes fejlődésre utalok, hanem „csak” az eredményeket minősítem.

⁴ Az igen kevés számú egyéb területek körén belül kiemelhető még a szolgáltatások, pl. Kambodzsában a turizmus erősítése. Tekintve azonban a lakosság társadalmi-gazdasági viszonyait, az egyes országok – egymásétól sokban eltérő – viszonyait, a mezőgazdaság maradhat még hosszabb távon is a legmeghatározóbb gazdasági ágazatnak. Ez a megállapítás egyértelműen érvényes Mianmárra, Kambodzsára, Laoszra, illetve a majdan csatlakozó Kelet-Timorra. Kevésbé helytálló a minden tekintetben kiemelkedő Vietnámra. Ennek vizsgálatára, azonban, nem vállalkoztam.

szerepének mérséklődése, és minden, ehhez a szférához (is) közvetve és közvetlenül köthető tényezőnek módosulása. Mindezek ellenére az élelmiszer-biztonság és –ellátás kérdése továbbra is kardinális fontosságú maradt. Miközben két helyi állam, Thaiföld és Vietnam a világ legfontosabb rizstermelői és exportőrei közé kerültek, a régió többi államában a kereslet hazai forrásokból nem elégíthető ki. A folyamatokat leíró trendek, az azokkal összeköthető adatok azonban engem arról győztek meg, hogy noha az elkövetkező években még a most importra szorulóknak számára az ellátás önmagában komoly gazdasági-biztonsági kérdésként jelentkezik, de hosszabb távon nem annyira a teljes önellátás megvalósítása lesz a kérdés, mint inkább a piaci versenyben megmutatkozó komparatív előnyök kihasználása. Akár a mezőgazdasági termelés diverzifikálása és/vagy a regionális – termelői – munkamegosztás révén is. Amint Szingapúr és Brunei, e két gazdaságilag-pénzügyileg kiemelkedő helyzetben lévő ország példája mutatja, a térségben az alapvető problémát nem az élelmiszerek beszerzése (tehát a kínálati oldalon jelentkező gyengeségek), hanem a beszerzéshez szükséges források elégtelensége jelentheti. Amennyiben az érintett államok képesek más – akár mezőgazdasági – területen is előteremteni az (élelmiszer-) importhoz (is) szükséges forrásokat, az ellátás folyamatosan biztosítható. Nehezebben megválaszolhatónak tűnik az a felvetés, hogy erre az itteni államok képesek lesznek-e. A mai folyamatok alapján a válasz igenlő lehet.

A változások nemcsak a társadalom és a gazdaság egészét, de annak szereplői életét is érintették. Miközben a mezőgazdaság visszaszorulásával, és egyben az ipar és a szolgáltatások gyors fejlődésével markánsan módosul a társadalmi kép, a vállalkozók és a munkavállalók száma, összetétele, társadalmi státusza, szerepe, stb., napi szinten érzékelhetően bontakozik ki az urbanizáció, és teremt új feltételrendszert mind össznemzeti, mind lokális szinteken. A városiasodás számtalan kedvező, és nem kevés számú kedvezőtlen jelenséggel jár együtt, amelyek kiigazítására lehet törekedni, de teljes semlegesítésükre aligha.

Érvényesek a leírtak a foglalkoztatási gyakorlattól kezdődően a táplálkozási-étkezési szokásokig terjedően. Délkelet-Ázsiában is megtapasztalhatjuk, például, hogy markánsan megváltoztak a hagyományosan alapvető élelmiszerek és az új táplálkozási szokások révén előtérbe került termékek közötti arányok⁵, itt is érzékeljük a hagyományos gabonaneműek visszaszorulását, a hús- és tejtermék-fogyasztás előretörését. Noha egyes szakértők (RESPF Projekt 2004) hajlamosak a(z egy főre jutó) nemzeti jövedelem alapján osztályozni az ASEAN-tagok élelmiszerfogyasztásának minőségi paramétereit, kutatási eredményeim alapján azt állítom, hogy ma már nem a térség államai között, hanem államain belül határozhatjuk meg azokat a társadalmi rétegeket, amelyek korszerűbb életmódot és táplálkozást folytatnak, illetve amelyeket még kevésbé érintett meg a globalizálódás és „modernizálódás” szele. Mianmar meglehetősen nehezen felmérhető ország ebben a tekintetben, de a többi ASEAN-tagról állíthatom, hogy mindegyikben létezik már egy olyan, szélesebb vagy keskenyebb sávú társadalmi réteg (nem beszélve a külföldiekről, turistákról), amelyek megengedhetik maguknak a magasabb értékű és árú cikkek fogyasztását, sőt, el is várják azok rendelkezésre állását.

Az új „társadalmi” igényekhez nemcsak a termelésben, de az értékesítésben, és korántsem utolsón sorban a szolgáltatásban érdekelt szereplők is igyekeznek alkalmazkodni. Az elmúlt évtizedekben kibontakozott, napjainkra már markáns jegyeket viselő, abszolút nem

⁵ Az alapvető élelmiszerek, Délkelet-Ázsiában természetesen ez a rizs, fogyasztásának visszaesését ellensúlyozta a korábban sem ismeretlen, de a széles társadalmi rétegek által nem, vagy legfeljebb igen ritkán fogyasztott olyan termékek súlya, mint a hús, főként baromfi, a hal, továbbá a friss gyümölcs és zöldség. Meg kell jegyezni, hogy az általános értékítélet ellenére a kisebb és legkevésbé fejlett országokban még azt is tapasztalhatjuk, hogy a rizsfogyasztás emelkedik, illetve kevésbé látványos az „új” táplálékok bevezetésének üteme. Az általánosítást mégis megengedi az, hogy vizsgálódásaim egyrészt ASEAN-régió, másrészt Indonézia-specifikusak, és ebben a tekintetben a három fejletlen ASEAN-tag (Mianmar, Kambodzsa, Laosz) helyzete mérsékeltebben fontos. S még inkább indokolja a leegyszerűsített általánosítást, hogy ezekben az országokban is láthatók a globális trendekhez való alkalmazkodás jelei.

elhanyagolható gazdasági súlyt jelentő „modern” környezet sajátosságainak elemzése nemcsak a múlt, de napjaink és a közeljövő folyamatait is sejtetni engedik. Márpedig mindennek vizsgálata, a kutatási eredmények figyelembe vétele szükségeserű minden olyan ország, minden olyan szereplő számára, aki „valamit keresni szeretne” Délkelet-Ázsiában. Ezen komplex feladatra vállalkoztam jelen doktori értekezés elkészítése során.

1. A TÉMA AKTUALITÁSA ÉS JELENTŐSÉGE

Az elmúlt egy-másfél század az emberiség életében talán jóval mélyrehatóbb változásokat hozott, mint az azt megelőző évezredek, évmilliók. Az átalakulás nemcsak a társadalmon belül éreztette hatását, hiszen nem maradt érintetlenül a természeti környezet sem. Mindez alapvetően a társadalmi fejlődéstől elválaszthatatlan tudományos eredményeknek köszönhető. E két, önmagában is, továbbá egymáshoz való viszonyában is vizsgálható tényező, a társadalom és a tudomány kibontakozása az egyik oldalon lehetővé, a másikon pedig szükségszerűvé tette, hogy korábban nem, vagy kevésbé ismert jelenségekre, elemekre, mozzanatokra is odafigyeljünk.

Ez abban a tekintetben érdemel számunkra itt figyelmet, hogy a társadalmi folyamatok követésére korábban sohasem tapasztalt mennyiségű információ, és azon keresztül ismeret áll rendelkezésre. Ezek révén jóval világosabban látjuk mind közelmúltbeli történelmünket, de könnyebbnek látszik az előttünk álló időszakok menetének meghatározása is. (Legalábbis olyan hibahatárok között, amelyeket az emberiség fejlődésében jelentkező „szubjektív” elemek mindenkor meghatároztak.) Viszonylag tisztán látjuk azt a politikai és gazdasági fejlődési vonalat, amely az ipari forradalom kiteljesedését, a legújabbkor beköszöntét követően globális történelmünkön végighúzódtatott. Összességében egységesen elfogadottak azok a tények és adatok, amelyek ezzel a fejlődéssel összekapcsolódnak. (Az más kérdés, hogy – természetesen – a tények és adatok értelmezése már korántsem egységes, még a tudományos berkeken belül sem.) Ugyancsak elfogadott az, hogy megnövekedett ismeretek révén mindinkább kitáguló tudásunk a még mélyebbre hatoló kutatást is lehetővé teszi, de egyben meg is követeli. Azaz, világunk még alaposabb megismerése új tudományok kialakulását engedi, és teszi szükségessé. S mondhatjuk, a társadalomtudományok (meg persze a természettudományok vagy élettudományok) újabb és újabb diszciplínák születését tapasztalják meg.

Ilyen diszciplínák keletkezése megtapasztalható az emberi fejlődés egyik – emberi létünk kezdetétől mind a mai napig – meghatározó területén, a mezőgazdaságban is. Korunk mezőgazdasága azonban nem vethető egybe a megelőző korok agráriumával, amelyben szerepe – a helyileg és globálisan is nyereségért értékesíthető áruk előállításán is messze túlmutatva – elsődlegesen az emberiség élelmiszerral való ellátásának, tehát az emberi faj fennmaradásának feladatával volt összekapcsolható. Napjainkban a mezőgazdaság, noha szerepe más társadalmi és gazdasági szférákhoz viszonyítva, látszólag mérséklődött, ugyanúgy meghatározó hatásokat gyakorol, mint évezredekkel ezelőtt. Viszont ezek a hatások ma eltérnek a korábbi korokban érvényesültektől. Meglehetősen leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy ha az előző időszakokban a mezőgazdaság mindenekelőtt a mennyiségi feltételek oldaláról gyakorolt hatást az emberiség fejlődésére, addig napjainkban a minőségi elemek kerültek előtérbe. S értjük ezalatt azt, hogy amint a társadalom átalakulása is ma már kevésbé mennyiségi, mint minőségi tényezők szerint alapul, a mezőgazdaságban sem az már az igazi kérdés, hogy képes-e az agrárium a felduzzadt emberiség szükségleteit kielégíteni, hanem hogy az minőségileg miként alakult át a társadalmi-gazdasági fejlődésnek következtében, illetve milyen kvalitatív tényezők révén hat vissza a társadalom fejlődésére. Az így felvetődő kérdések tanulmányozására születtek sorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó al- vagy tárdiszciplínák⁶.

⁶ Egyet kell és tudunk érteni azzal a megállapítással, hogy egyrészt, „a mezőgazdaság előtt történelmi koronként és fejlődési szakaszonként eltérő társadalmi-gazdasági követelmények álltak”, hozzátesszük, hogy állnak, másrészt, hogy az „agrárökonómia valódi tartalma szerteágazóbbá vált, gazdasági kategóriái is ennek megfelelően a közgazdasági ismeretek kutatási, megismerési, vizsgálati orientációk, célok szerint alakulnak ...” (Villányi-Vasa, 2007). Így születnek meg az új (al)tudományok, elősegítve új ismeretek feltárását, majd helyet adva még újabb tudományágak létrejöttének.

Nemcsak a társadalomnak, hanem a tudománynak is fejlődése révén, mára tehát eljutottunk oda, hogy képesek vagyunk a legbonyolultabbnak tűnő társadalmi-gazdasági kérdésekhez is kiegészítő diszciplínákat rendelni. Miután a társadalmi fejlődés következtében a mezőgazdaság túllépett, az egyébként sohasem „csak” kvantitatív, hanem legalább részben – igaz, rendszerint szűkebb, bár folyamatosan szélesedő társadalmi rétegek számára – kvalitatív meghatározottság időszakán, fontossá vált az agrárium által kifejezetten az emberi létfenntartáshoz köthetően előállított termékek előállításának, felhasználásának, és nem utolsósorban fogyasztásának tanulmányozása is. Így született meg – és itt elérkeztünk kutatómunkám egyik központi vizsgálati témájához – a gazdaság, azon belül a mezőgazdaság, még tovább lépve az élelmiszergazdaság egyik fiatal szakágazata, a táplálkozástudomány. Az a diszciplína, amely komplex módon vizsgál olyan – az emberiség számára alapvető – kérdéseket, mint hogy milyen táplálékok, élelmiszerek szükségesek, nem pusztán az emberi létfenntartáshoz, hanem – az élelmiszerfogyasztás oldaláról így megítélhető – egészséges életvitelhez; milyen tényezők határozzák meg egy adott időben, adott feltételrendszerben ezt az egészséges életvitelt; milyen összetevők határozzák meg az „egészséges táplálékot”, stb. De ugyanez a tudományág vállalkozik annak vizsgálatára is, hogy az egyes társadalmakon, vagy azok szűkebb rétegein belül elfogyasztott élelmiszerek miként változnak a társadalmi (és politikai, de nem utolsósorban kulturális) környezet átalakulásával. S noha utolsóként említjük, de korántsem becsüljük le annak megkutatását, hogy maga a táplálkozás módosulása miként hat vissza a társadalmi környezetre.

Amint évszázadokig, évezredekig a táplálkozást a társadalmi-viszonyokból következő, egyoldalú hatásgyakorlásnak kitett tényezőként ítélték meg, ma már tudjuk, értekezésemben igazolni kívánom, hogy jóval bonyolultabb kérdéssről van szó, és igenis, magának a táplálkozásnak, az emberi közösségek által felvett, elfogyasztott élelmiszereknek, utóbbiak összetételének, jellegének, tartalmának, a fogyasztás körülményeinek hatása van a társadalom alakulására. Miközben hiba volna a táplálkozást a társadalmi-politikai, vagy éppen gazdasági rendszerek irány-meghatározottsága tekintetében alapvetőnek tekinteni, hasonló módon tévedés volna a XXI. században éles határvonalat húzni e két elem (általános társadalmi fejlődés, illetve táplálkozás) között, illetve csak az egyiknek (a társadalmi átalakulásnak) jelentőséget tulajdonítani.

Disszertációmban azt igazolom, tényekkel és elemzésekkel alátámasztva, hogy a fenti megállapításom helytálló. Miután kutatást folytattam a (délkelet-ázsiai) mezőgazdaság átalakulásával, a táplálkozási szokások kiigazodásával összefüggésben, és emellett kitértem az előbbi változások előidézésében igen fontos szerephez jutó, eddig még hazánkban viszonylag kevésbé elemzett városiasodás kérdésére, azt a kérdést vettem fel, hogy hova is jutottunk napjainkra, illetve merre vezet a fejlődés további iránya.

A kutatást világunk egy, önmagában tekintélyes, és vizsgálódásaimhoz megfelelő terepet nyújtó térségére vonatkozóan valósítottam meg. Délkelet-Ázsia, e vizsgálati terület, kiválasztását az indokolta, hogy itt fedeztem fel azt a társadalmi közeget, amelyen belül az átalakulás, beleértve annak politikai és gazdasági aspektusait is, viszonylag széles fejlődési időszakot fog át. (Fejlődési időszakon itt nem a történelmi-kronológiai korokat, hanem a társadalmi fejlődés eltérő szintjeinek kötődéseit értem. Azaz, Délkelet-Ázsia esetében kedvezőnek ítéltém, hogy a régió a függőségi terület-státuszából, az onnan örökölt szociális-gazdasági elmaradottságból viszonylag rövid idő alatt eljutott a fejlettség – ismét csak relatíve – magas szintjére. Az elmúlt mintegy 50-60 év alatt, e térség országai „korokat” léptek át, és ma az iparilag élenjáró országokhoz közelítenek. (Nem esem a veszélyes leegyszerűsítések csapdájába, és elkerülöm a megalapozatlan általánosításokat.) Tehát tudom, a tanulmányban is érzékeltetem, hogy Délkelet-Ázsiában még nem iparilag egyértelműen fejlett, társadalmilag-gazdaságilag az élenjárókhöz kapcsolódó államokról van szó, az egy, minden tekintetben sajátos feltételű Szingapúr

kivételével.) Az itteni országok példáján keresztül azonban egyértelműen követhetők azok a trendek, amelyek a fejlett (nyugat-európai és észak-amerikai) társadalmakban végbementek, világosan beazonosíthatók a változásokat előidéző feltételek, amint maguk a változások is. S végül, az tetszik ki, hogy az itt szerzett tapasztalatok általánosítást is lehetővé tevő tanulságok, tudományos igényű következtetések levonására alkalmasak.

A kutatást, magának a kutatás irányának illetően meghatározását azért tartottam jogosnak, mert egy ma még kevésbé vizsgált területről van szó, amelynek eredményei segíthetnek mind az általános társadalmi átalakulások megértésében, mind szűkítve a tapasztalatok hasznosítását, a mezőgazdaságot érintő változások hátterének, továbbá szociális, politikai, és nem utolsósorban gazdasági és kereskedelmi összefüggéseinek hasznosításában.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Noha maga a táplálkozástudomány mintegy évszázados múltra tekinthet vissza, a táplálkozásnak az általános társadalmi folyamatokkal való összekapcsolása nem, hogy viszonylag friss, hanem szinte nem-létezőnek tekinthető. Miközben – folyamatosan kibontakozóan – évtizedek óta tudományos igénnyel folyik az emberi fiziológiából eredő táplálék-szükséglet, illetve az elfogyasztandó élelmiszerek tápanyag-összetételének vizsgálata, mérsékeltbb figyelem fordult a táplálkozási szokásoknak, a táplálkozási kultúrának a mai társadalmi hatásokra való kihatása vizsgálata felé.

A táplálkozás antropológiai vizsgálata nem ismeretlen, sőt, szinte minden, az ősi társadalmakkal foglalkozó vizsgálódásban kiemelt szerephez jut az adott korok, adott közösségek élelmiszerfogyasztási szokásainak, a táplálkozás alakulására ható tényezőknek elemzése. Általánosan elismert, hogy a humán közösségek formálódásában a létfenntartás eme alapvető elemének meghatározó szerepe volt, hiszen a táplálékért a természettel és más élőlényekkel folytatott küzdelem kimenetele döntötte el egy közösség, illetve az emberi faj életképességét és felsőbbrendűségét. (Itt közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy Richard Wrangham gondolatai jelentős stimulánst jelentettek kutatásaim tekintetében. Wrangham antropológiai vizsgálata, az emberi táplálkozás és a fiziológiai változások közti kötődések egyértelmű igazolása nemcsak a táplálkozás társadalmi meghatározottságának, hanem a „szimpla” élettani jelentőségén túl, az ember fizikai és szellemi adottságainak fejlődésére való kihatásának is.) Miután a humán közösségek megerősödtek, a társadalmi és gazdasági fejlődés az emberiséget magasabb szintre emelte, a mindenkori kutatók számára a táplálkozás-élelmészés kérdése másodlagossá vált, illetve eltérő jellegű fontossággal töltődött fel. Nem vitatva, hogy adott diszciplínákon belül (pl. a politikával és/vagy gazdasággal, esetleg a történelemmel, a kereskedelemmel, vagy éppen az orvostudományokkal foglalkozó számára) ezek a kérdések többnyire magas szinten kerültek megválaszolásra, de a táplálkozástudományi megfontolások háttérbe szorultak. Kivételt talán a néprajz, és az említett antropológia jelent. Ennek is következtében a kutatásaim során közvetlenül felhasználható irodalom – és különösen itthoni elérhetőséggel – korlátozottnak bizonyult. Megjegyzem, ez rám inkább serkentőleg hatott, semmint, hogy kutatásaimban visszafogott volna. Ugyanis egyéb „oldalterületeken” bőséges szakmunka állt rendelkezésemre.

Kutatásaim elején elengedhetetlenül szükségem volt a globális és délkelet-ázsiai mezőgazdaság fejlődésére és korszakos változásaira vonatkozó információkra. Mindenekelőtt azért, hogy felmérjem az agrárium nemzetközi és regionális helyzetében bekövetkező módosulásokat, megalapozzam ismereteimet, amelyekre építve az élelmiszerfogyasztás kérdése önmagában vizsgálható vált. Itt számos, nem feltétlenül napjainkig kiterjedő, de a folyamatokat mégis érzékeltető leíráshoz, statisztikai táblázathoz jutottam hozzá, mindenekelőtt a területtel foglalkozó nemzetközi szervezetek (FAO, OECD, UNCTAD, ASEAN) publikációi révén. Ezekből egyértelművé vált a mezőgazdaság társadalmi-gazdasági „háttérbe szorulása”. Ugyanakkor e dokumentumok – többnyire közvetett utalásokkal – tájékoztattak azokról az átalakulásokról is (így pl. a térség általános fejlődéséről; a foglalkoztatási struktúrák kiigazodásáról; az agráriumban közvetlenül és közvetetten érintettek mennyiségi változásairól; az ipari, és korántsem másodlagosan a szolgáltatásban foglalkoztatottak részarányáról; a városiasodási folyamatról; a város-vidék viszonyrendszer alakulásáról; stb.), amelyek megvilágították a napjainkra létrejött társadalmi-gazdasági hátteret. Sajnálatos, bár korántsem meglepő módon, nem igen találtam hosszabb lélegzetű munkákat a társadalmi változások és az élelmész-táplálkozás összefüggéseinek közvetlen vizsgálatára vonatkozóan. A kutatási irány újszerűségével is magyarázhatóan, inkább hosszabb tanulmányok foglalkoztak – kutatásaim tekintetében is hasznosíthatóan – az élelmiszerfogyasztás mennyiségi, minőségi és kulturális(!) összetevőivel. A hosszabb terjedelmű „kivételek” közé Watson és Caldwell tanulmánykötete

sorolható. Ebben a szerkesztők válogatásukkal, átfogóan közelítik meg az élelmiszerpolitizálás (food policy) kérdését, és túllépnek az általam is már jelzett, korábbi szemléleten, amely főként kvantitatív oldalról, és legfeljebb az elsődleges fiziológiai jellemzők (alultápláltság, vitaminhiány, stb.) vagy az újabb keletű gondok (napjainkban fejüket felütő betegségek, mint a kergemarhakór, ázsiai influenza, illetve génkezelt agrártermékek) szemszögéből vizsgálta a kérdéskört.

A kötet jelentős teret szentel általában a társadalmi viszonyok, ezen belül a szociális rendszerek és a táplálkozás, továbbá a globalizáció és az élelmiszerpolitika összefüggéseinek. A tanulmányok szerzői rávilágítanak arra, hogy napjainkra radikálisan újszerű kapcsolatok jöttek létre az élelmiszerláncolaton belül. A hagyományos struktúrák – amint ezt magam is alátámasztom – a társadalmi változásokat egyrészt követve, majd pedig a fejlődési folyamatokat részben befolyásolva, alakulnak át. Módosul az élelmiszerek előállítóinak, elsődleges feldolgozóinak és fogyasztóinak szerepe. Amint minden korábbinál markánsabban érvényesülnek olyan elemek is, mint a termék-higiéncia, az új táplálkozási kultúra, vagy éppen a „divat”. Az külön figyelmet érdemel, hogy globalizálódott világunkban ezek a kapcsolatok nem szűkülnek le egy adott földrajzi régióra (egész térségre vagy egy, esetleg több országra), hanem rendkívül széles kiterjedésűek, és e kapcsolatok révén az érintett szereplők magatartása, tevékenysége között igen erős az áthatás. Az itt közölt munkák megerősítik az általam is kimutatott tényt, hogy a táplálkozási lánc – és most kevésbé a fejlett, mint inkább a hajdan elmaradottabb országok helyzetére kell gondolnunk – nemzetközivé válik. Ez az „internacionalizálódás” nem egyszerűen szabványosítja a folyamatokat (és persze a termékeket), hanem szétrobbantja, néha bizony komolyan veszélybe sodorja a – nemzedékekre, évszázadokra visszamenően megmerevedett – hagyományos szokásokat, értékrendeket, kultúrákat.

A vizsgálódásom középpontjába helyezett kérdések terén az egyik leghasznosabb munkának John Feffer könyv-terjedelmű írását találtam (*The Impact of Globalization On Korean Agriculture*). Feltétlenül hasznomra volt, hogy Feffer is egy elmaradottságból feltörekvő (az ASEAN-övezetnél előrébb tartó, de ahhoz hasonló fejlődési utat bejáró) ország példáján keresztül elemezte közelmúltunk és napjaink társadalmi és táplálkozási gyakorlatunk párhuzamos átalakulását. Noha a két megkutatott terület (Feffernél Korea, nálam Délkelet-Ázsia) számos tekintetben különböznek, sőt, étkezési-táplálkozási kultúrájukban is markáns eltérések mutatkoznak, az elmúlt 100-150 év hasonló – elsődlegesen külső – hatások eredményeként, azok nyomására vezetett el oda, hogy a modernizálódó társadalomban ellenállhatatlanul nyernek teret a „nyugati” (mindenekelőtt amerikai) értékek, szokások. Mindkét körzetben igazolást nyer, hogy miközben természetes az ütközés a hagyományok és az új hatások között, a tradicionális társadalom „ellenálló-képessége” fokozatosan csökken. Délkelet-Ázsia példáján keresztül is kimutatható, hogy a társadalmi átalakulással – korántsem pontos meghatározásként, a modernizációval – bekövetkező szociális átrétegződés itt, mint Európában, de részben hazánkban is, elsőként azt a szociális közeget „termeli ki”, majd erősíti folyamatosan, amely kevésbé kötődik a „nemzeti” hagyományokhoz, az onnan átöröklött értékekhez. Mint pl. a vidéken, főként a mezőgazdaságból élők tömegével szemben a városi körülményekhez alkalmazkodókat, akik nem feltétlenül tudják, de nem is akarják a sok tekintetben kényelmetlenné vált, esetleg (pl. a fiatalok által mind erőteljesebben) lenézett, „korszerűtlen” táplálkozást fenntartani⁷. Mind Korea, mind Délkelet-Ázsia fejlődésében megtapasztalható a gyors modernizáció, de számomra érdekesnek itt nem egyszerűen a gyors, a külső partnerekre (segélynyújtókra, beruházókra) támaszkodó iparosodás, a mezőgazdaság térvészése, a terciér szektor bővülése, és ezzel a társadalmi újratagozódás ténye érdekes, hanem az a kulturális kisugárzás, amely mindezzel

⁷ A „nem akarja, nem tudja” megfogalmazással azt jelzem, hogy néha a mindennapi lét gyakorlata (a modern foglalkoztatottság feltételei, a lakhatási adottságok, az egyéni időbeosztás, stb.) alapján mind kényelmetlenebbé, nehezebben megvalósíthatóvá válik a hagyományok követése, vagy egyszerűen megszűnnek az utóbbihoz elengedhetetlen feltételek.

együtt jár. Amely kisugárzás nem pusztán a globalizációként, hanem annak „legamerikanizáltabb” változataként bontakozott ki. Amely korántsem számolta fel az egyébként Kelet-Ázsiában mindenütt igen erős nacionalizmust, de – és ebben a táplálkozás-élelmiszerfogyasztás az élen jár – az egyéni (kevésbé a közösségi) gondolkodást, a kulturális szemléletet radikálisan kiigazította. (Itt érdemes felfigyelni arra, hogy Magyarországon vagy Középkelet-Európában is érzékeljük a globalizációnak ezt a kisugárzását is, de az amerikai hatás valamelyest enyhébb, mint Ázsiában.)

Feffer – és a magam – tapasztalatai megerősítik Sobalnak a táplálkozás és a társadalmi változásokkal kapcsolatban felállított téziseit a változásokat előidéző faktorokkal és a folyamatokkal összefüggésben. A szakirodalomban nem igen akadt munka, amely akár közvetve is cáfolta volna, hogy az elmúlt időszakban valóban komplex egységbe forrt, mintegy zárt rendszerként érvényesül – korántsem kizárólagos tényezőként, de meghatározóan – a globalizáció, a modernizáció, az urbanizáció, majd ezekhez még hozzáadhatjuk a migrációt is (Sobal, 1999). Miközben azonban Sobal e négy elemet, amelyet egyébként ő ötödikként még kiegészít a fogyasztóvá válás folyamatával, közel egyenlően fontosnak tart. Magam viszont – a délkelet-ázsiai viszonyok és tapasztalatok alapján – csak kiigazítások után tudom ezt elfogadni. Egyrészt a globalizációt e térségben szinte a modernizáció szinonimájaként lehetne használni. (Természetesen nem összemosva a két definíció tartalmát.) Ugyanis e két folyamat szinte teljesen – időben, természetét, hatását tekintve – egymást átfedően ment végbe, illetve zajlik még ma is. És aligha tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy a korábban jelentősen lemaradt területek (a hajdani periféria részeinek) felemelkedésekor – már amennyiben ez bekövetkezik – a világrendszerekbe való beépülés és a modernizáció egymáshoz szorosan kapcsolódva zajlik majd le. Ezt még kiegészíthetem azzal, ismét csak kutatásaim fényében, hogy ezek a folyamatok majd nemcsak a globális politikai és gazdasági rendszerbe való beépülést hozzák magukkal, de a táplálkozási viszonyok ráhangolódását is a „nemzetközi szabványokra”.

A doktori értekezésemben különleges helyet kellett biztosítanom a város-vidék kapcsolati rendszer áttekintésének is, hiszen végül is a táplálkozási szokások fellazulását, majd felváltását az a lakosság-tömeg hajtja végre, amely kiszakad a vidéki-agrár környezetből. A témakörben tekintélyes az irodalom, de kifejezetten a megkutatott térségre vonatkozóan érdemel kiemelés Evens és Korff munkája. Bármennyire sokrétű is elemzésük, bármennyire megalapozottak vizsgálataik – és ezekkel jelentős mértékben elősegítették a regionális urbanizációs folyamatok megértését – az élelmezési-táplálkozási kérdések alapvetően érdeklődési körükön kívül estek. Kifogástalanul vizsgálták viszont az urbanizációs folyamat társadalmi kihatásait, és ezzel (is) megalapozták azon értékítéletemet, hogy a változások motorja kezdetekben az urbanizálódott, a korszerűbb társadalmi-gazdasági feltételekhez elsőként kapcsolódó városi réteg volt, de az igazi súlyt, a beáramló tömeg adta. Egyrészt, mert méreteinél fogva ez segítette a mennyiségi növekedést minőségi változássá alakulni, másrészt az így érintettek közvetítették legnagyobb hatással az új értékeket a vidéki-mezőgazdasági, tradicionálisabb közösségek felé. Előbbiekre vonatkozóan ad nagyszerű helyzetértékelést Rigg (1998), de hozzá csatlakoztathatók Wicaksono, G. W. Jones, és mások is. Az urbanizációs folyamatot elemzők legfőbb hiányossága – és korántsem csak kutatásaim tekintetében – hogy noha felismerik, viszonylag kevesebbet foglalkoznak a vidéki háttér adta társadalmi-gazdasági környezettel, a városiasodás vidéki-agrár jellegű determináltságának kérdéseivel. Például Fu-chen és Yue-man jól közelednek a funkcionális városok kérdéséhez, de eltekintenek attól, hogy a városiasodás, és önmagában az új, modern települések funkcióját nemcsak a társadalom terjeszkedő „modernizációja”, hanem a teljes háttér szabja meg, amelybe – és ne felejtjük, Délkelet-Ázsiában a vidék még túlsúlyban van – a nem urbanizálódott térségek is betagozódnak. Ráadásul a városiasodás nem valamiféle tervezett folyamatként, szervezeten valósul meg (Wicaksono, 2006) (mondhatnám a társadalmi folyamatok jellegéből következően ez majdhogynem természetes), és ebből következően a vidéki hagyományok, szokások felbomlása lassabban is halad, nagyobb még a visszahúzó erő. Éppen a

délkelet-ázsiai és koreai (vagy éppen európai) példákat összehasonlítva egyszerű kimutatni, szinte törvényszerűségként meghatározni, hogy minél kevésbé fejlett egy társadalom, annak politikai és gazdasági környezete, nemcsak a városiasodás megy végbe lassabban, de – ennek tükröződéseként, ellenképeként a kevésbé fejlett társadalmi rétegek szellemi-magatartásbeli, és így táplálkozási kultúrájának módosulása is.

A társadalmak modernizációs folyamatait követve logikusnak mutatkozik egy olyan következtetés levonása, hogy minél összetartóbb (kohézív) egy társadalom, minél erősebb a belső nemzeti (szociális és kulturális) egység, annál könnyebben száll szemben a táplálkozás terén a külső ráhatásoknál. (Itt egyébként a méretek korántsem másodlagosak, hiszen egy „kisállam”, mint mondjuk Laosz vagy Brunei másként képes határokat emelni a külső hatások elé, mint egy Kína, vagy éppen Korea.) A mindennapi valóság viszont számomra azt tükrözi, hogy a nemzeti kohézió, a belső kulturális erő kevésbé „teszi ellenállóvá” az érintett országokat, közösségeket a ráhatással szemben, mint a társadalmi alulfejlettség. Feffer, vagy éppen Boomgard és Henley erre kevésbé figyelnek oda, pedig fontos következtetésként vonom le, hogy a sajátos, önazonosító értékek kevésbé képeznek gátat a „modernizáció” terjeszkedésével szemben, mint a laza társadalmi szövet, a modernizációból való kirekesztettség. Mind Kínában, mind Koreában a táplálkozásban jóval gyorsabban végbemennek a radikális átalakulások, mint például a „sokszínűbb”, tagoltabb Indonéziában, vagy éppen a fejlődés alacsonyabb szintjén álló Kambodzsában. Amiből kikövetkeztethető egy olyan megállapítás, hogy valóban rendkívül szoros korreláció figyelhető meg a modernizáció és a táplálkozás kultúra alakulása között: minél erőteljesebb a ma modernizációként értelmezett hatás, annál kiterjedtebb az étkezési, élelmiszeri igazodása. (Meg kell jegyezni, hogy ez az állítás a hatásoknak még csak egyik irányát, a táplálkozási kultúrára való ráhatást jelzi, és nem utal a kölcsönösségre, tehát az ellentétes irányú hatásra, azaz a táplálkozás társadalmi átalakulásokra való visszahatására. Ennek a „hiánynak” elsődleges oka, hogy – mint utaltam erre – szinte nincs olyan tudományos munka, amely a kérdéskörnek illetően aspektusait mélységében vizsgálja.)

Viszonylag széles, és egyre bővülő a tudományos irodalomnak azon része, amely az élelmiszerek társadalmi-gazdasági értéke, továbbá a táplálékok belső (egészségügyi, higiéniai, humán fogyasztathatósági, stb.) minősége oldaláról elemzi napjaink helyzetét. Köztük akadnak átfogóbb (Bellin-Sesay – Zingel, Paillotin, stb.) munkák, amint kifejezetten a fejlődő világra vagy Délkelet-Ázsiára vonatkozó (Winarno - Allain) művek is. Ezek – kutatásom tekintetében – legfőbb erőssége az, hogy miközben általános megközelítésük szerint rámutatnak a napjainkban jelentkező legfőbb élelmiszerminőségi problémákra, jelzik a „modernizációs” megfontolásokat, a minőség-tudatosság érvényesülését és erősödését. Az ilyen munkák hasznát mindenekelőtt abban vettem, hogy alátámasztották kutatási koncepcióm azon elemét, mely szerint napjainkban – és az elkövetkezőkben is – nem pusztán jobban odafigyelünk az élelmiszerek minőségére, hanem a táplálkozással szembeni elvárásaink, „kultúránk” visszahat társadalmi szereplésünkre, elvárásainkra, és következésképpen a szociális (és gazdasági, politikai, stb.) folyamatok irányultságára is.

Témám sokrétűsége folytán igen tekintélyes mennyiségű anyagon kellett „átrágnom” magam. Mindegyikükre aligha térhetek ki. Fontosnak tartom azonban megemlíteni, hogy az élelmiszerekre, élelmiszerekre, általában az emberi táplálkozásra, és ezen belül a megkutatott Délkelet-Ázsia jellegzetességeire vonatkozóan is kiemelkedően jó kiindulási pontot jelentett Kiple és munkatársainak hatalmas, enciklopédikus munkája.

Végül említést kell tennem a hazai irodalommal kapcsolatban is. A térség társadalmi, gazdasági és élelmiszergazdasági vizsgálatát, elemzését több kutató is eredményesen, részletekbe menően elvégezte. Gondolok itt elsősorban Kiss Judit, Laczkó András, és nem utolsósorban Neszmélyi György rendkívül hasznos munkáira.

Noha hazánkban tekintélyes múltra tekinthet vissza a táplálkozástudomány és annak legfőbb hazai szervezete, a Magyar Táplálkozástudományi Társaság, az általam felkarolt témában nagyobb szabású munkával nem találkoztam. Azt természetesnek vettem, hogy a délkelet-ázsiai térség a hazai szakemberek látókörén kívül esik, de bíztam abban, hogy a táplálkozás társadalmi összefüggései témájában hasznosítható munkákra lelek. Nem kizárva, hogy erőfeszítéseim ellenére fontos anyagok is elkerülték figyelmemet, csak rövidebb lélegzetű, és elsődlegesen a népszerűsítő-tudományos kategóriához sorolható írásokra bukkantam. Komolyabb kutatási eredményekre támaszkodott a Szabó Márton, Törőcsik Mária, de megközelítésük az általános hazai fogyasztói magatartást, s ezen belül részlegesen az élelmiszerfogyasztás elemzésére is irányul, de munkáik legfeljebb érintőlegesen kapcsolódnak a társadalmi struktúra változásaihoz, és még kevésbé figyelnek oda az általános társadalmi fejlődés és a táplálkozás összefüggéseire. Érdekes módon talán még Kubányi cikkei illeszthetők be leginkább vizsgálódásaimba, és rövid anyagaiban találtam is hasznosítható gondolatokat.

3. ANYAG ÉS MÓDSZER

3.1. A kutatás megközelítése

Témám, mint megtapasztaltam, nem tartozik a legegyszerűbben feldolgozhatók közé. Nem igen beszélhetek kitaposott ösvényekről, amelyet követni lehetett volna, vagy tiszta forrásokról, amelyekből egyértelműen meríthettem volna. Ezzel együtt örömmel vállaltam a számomra mind izgalmasabbá váló kutatás terheit. Hiszen a legfeljebb közvetetten hasznosítható anyagok, a beszerezhető irodalom tömege az egyik oldalon komoly terhet jelentett, amelynek darabjai alapján legfeljebb csepegtetve jutottam közvetlenül hasznosítható információkhoz. A másik oldalon viszont a tanulás és ismeretszerzés tárházára leltem. Képzettségem, gazdasági szakokleveles mezőgazdasági gépészmérnök és személyes kötődésem, délkelet-ázsiai tartózkodásaim ugyancsak kétoldalúan jelentkeztek: az egyikben, mérsékelt alapozták meg az értekezéshez kapcsolódó kutatást, a másikon – és itt elsődlegesen a délkelet-ázsiai tapasztalatszerzésre utalok – hatalmas ösztönzést, és „első kézből szerzett információt” eredményezett. Mindenekelőtt indonéziai tapasztalataim segítettek elő az egyéb forrásokban rejlő, tudományos megállapítások értékelését, valóságához igazítását.

Hosszabb délkelet-ázsiai tartózkodásom feltétlenül elősegítette, hogy most már tudományosan felkészültebben értékeljem a térségbeli politikai-gazdasági folyamatokat, azt a felgyorsult modernizációt, amely mind markánsabban feszíti szét a régió államainak társadalmi kereteit, hoz magával új (rész)struktúrákat, hogy fokozatosan megteremtse a korszerűnek mondott, a hagyományos délkelet-ázsiai szociális rendszerekbe nem illeszthető, de a nyugati (európai, amerikai) társadalomfilozófiai gondolkodásban elhelyezhető állapotokat. Megtapasztaltam a modernizációs fejlődésnek egyértelműen kedvező, az átlagpolgár számára is hasznos eredményeit, amint negatívumait is. Kutatásaim tekintetében különösen fontos – és előnyös – volt, hogy hosszabb ideig vidéken tartózkodtam, tehát tapasztalatokat nem pusztán az urbanizált területekről (vagy éppen a fővárosokból) szerezhettem be, hanem nyomon követhettem a vidék átalakulásának folyamatát. Ez a táplálkozástudomány tekintetében ott vált gyümölcsözővé, hogy nyomon követhettem a hagyományos táplálkozási láncolat – tartózkodásom idején még csak részleges, de egyértelműen egészében kibontakozó – felcserélődését a „modern”, piaci alapú, a térségben sok tekintetben idegen, de ellenállhatatlanul előretörő élelmiszertermelési, feldolgozási, majd értékesítési gyakorlattal. Megfigyelhettem a közvetlenül érintettek, az egyszerű emberek, a modernizálódó városlakók, vagy éppen a gazdasági túlélésre törekvő gazdálkodók viselkedését⁸.

Kutatásaimat több irányban indítottam el:

a. Amint értekezésem szerkezete is jelzi, szükségét éreztem a délkelet-ázsiai politikai-gazdasági és történelmi háttér feltárásának. Ezért a szakirodalom tanulmányozásán túl, kapcsolatot építettem ki a Külügyminisztérium és a(z) akkori) Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (GKM) és a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (FVM) illetékes osztályainak munkatársaival. Tőlük nemcsak az időszerű helyzetre (pl. hazánk és a délkelet-ázsiai térség kapcsolataira, kereskedelmi forgalmára, stb.) vonatkozó anyagokhoz jutottam, de személyes interjúk, beszélgetések révén a régió helyzetének megértésében is segítettek.

⁸ Kinntartózkodásom idején még a doktori fokozat elnyerése igen messzi célnak tűnt, így ott és akkor még nem tudatosultak bennem sem a problémák, sem azok összetevői. A kutatás és vizsgálódás azonban számos olyan ténytet és mozzanatot idézett vissza emlékeimben, amelyek segítettek eligazodni a folyamatokban, megérteni a történéseket. Így egészül ki az objektív tényezők összekapcsolása a szubjektív értékítéletekkel. Ezzel együtt, munkámban ritkán támaszkodom azokra az egyéni meglátásokra, amelyekkel kapcsolatban nem éreztem úgy, hogy azokat objektív módon is alá tudom támasztani.

b. Ugyancsak felkerestem az agrárium problémáival foglalkozó hazai szerveket. Elsősorban az Agrárgazdasági Kutató Intézetet említtem, ahol a vezetőkkel, munkatársakkal folytatott konzultációim különösen hasznosnak bizonyultak. Az itt kapott adatokra jelentős mértékben támaszkodtam. Interjút készítettem a gazdasági-kereskedelmi szférában érintett Agrármarketing Centrumban, illetve a szarvasi székhelyű Halászati és Öntözési Kutatóintézet (HAKI) főigazgatójával is. A hazai szervezetek mellett megkerestem és interjúkat készítettem az Indonéz Köztársaság Budapesti Nagykövetségének és az Indonesian Trade Promotion Center (ITPC) szakembereivel.

c. Még élő kapcsolataimat felhasználva igyekeztem a vizsgált térségből friss anyagokat és információkat szerezni. Sajnálatos, hogy az általam felvállalt téma még Délkelet-Ázsiában sem igen megkutatott, így az elsődleges célországoknak tekintett Indonéziából is inkább a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és az általános társadalmi kapcsolatok alakulására, semmint közvetlenül a táplálkozásra vonatkozóan sikerült forrásaimat gazdagítani.

d. Mindent egybevetve, fentiek ellenére munkám java részét a szakirodalom feldolgozása, illetve a statisztikai adatbázisok felkutatása és elemzése tette ki.

Kutatásaimat legegyszerűbben interdiszciplináris vizsgálatként tudom leírni. A felvállalt témával lényegében olyan tudományos szakágak területére kellett kimerészkednem, mint a nemzetközi politika és a külgazdasági kapcsolatok világa, a történelemtudományok és az antropológia, természetesen nem beszélve az alapokat jelentő agrártudományokról, vagy a még általam kiforratlannak tekintett táplálkozástudományt. Modellszámításomnál elkerülhetetlen volt a statisztika és a matematika igénybe vétele. Az egyes tudományágak elméleteinek egymáshoz ütköztetése, majd közelítése – szeretném remélni – hasznosan segítette elő a komplex témakör sokoldalú feldolgozását, elemzését és értékelését.

Az egyes diszciplínák közül – természetes módon a társadalmi viszonyok alakulásával foglalkozók hasznosításával kellett a kutatásokat kezdeni, hiszen a politikai-történelmi adottságok feltárásával alakíthattam ki képet a délkelet-ázsiai (és általános) modernizációról, a helyi elmaradott társadalmak fejlődési folyamatairól, beilleszkedéséről a globális rendszerekbe, és korántsem utolsó sorban a belső (nemzeti) társadalmi-gazdasági struktúrák modernizálásáról, vagy részben külső feltételek által determinált modernizációjáról. A nemzetközi kapcsolatok (politológia) elméletének érvényesítése segítette megértenem, hogy a térségbeli fejlődési folyamatok – noha itt tíz önálló országról, elkülönült és igencsak sajátos társadalomról van szó – nem érthetők meg a regionális megközelítés hiányában. Kétségtelen, Indonézia (vagy esetleg Vietnam és Thaiföld), méreteiknél fogva talán még önállóan vizsgálható volna, de a régióban oly szoros az érintett államok kötődése, egymásra hatása, hogy így csak részleges ismeretek és nem feltétlenül megalapozott következtetések születhetnének. A kötődés nem is annyira politikai és gazdasági, mint első pillantásra feltételezni lehetne, hanem a társadalmi helyzetben mutatkozó hasonlóságokból és a külső kapcsolatoknak való „kiszolgáltatottságból” fakad. E vizsgálódások ébresztettek rá, hogy az ASEAN szerveződést érdemes a megjelenő politikai és gazdasági adottságoknál komolyabban venni.

A háttér megismerését, megértését követően lehetett két, viszonylag új tudományág eszközeit felhasználni: egyrészt az urbanisztika-településfejlődés, másrészt a táplálkozástudomány vezetett el a délkelet-ázsiai modernizáció konkrét megnyilvánulási formáinak feltárásához, illetve utóbbi folyamatos alkalmazása a társadalmi viszonyok új jelenségeinek vizsgálatához, értékeléséhez. Mindkét diszciplína segítségemre volt a társadalmi szerkezetek módosulásait elősegítő folyamatok, mindenekelőtt a város-vidék viszonyrendszer feltárásához, a korunkban végbemenő változások hátterének megvilágításához. Ezek segítettek tudományos alapossággal beazonosítani azokat a trendeket, amelyek alapvető változásokat eredményeztek az egyéni és közösségi

élelmészben, illetve táplálkozási kultúrában (is). E tudományágak – a közgazdaságtudományi elemek érvényesítése mellett – vezettek rá a térségbeli országok mezőgazdaságának igazodása okainak és következményeinek megértésére.

A disszertáció végső megállapításainak és következtetéseinek meghatározásához az a modellszámítás vezetett, amely a statisztikai matematika eszközével támasztotta alá – más források által megelőlegezett – feltevéseimet.

3.2. Alkalmazott statisztikai módszerek

Vizsgálataim során jellemzően szekunderkutatást végeztem, mivel elsősorban meglévő információkat hasznosítottam: hozzáférhető információkat gyűjtöttem össze, rendszereztem és önálló véleményezés után vontam le következtetéseket. Ennek megfelelően elméletalkotásom inkább induktív megközelítésű. Ebben a modellben az empirikus adatok elemzéséből fejlődik az elmélet. (Szűcs, 2008)

Az kutatásban releváns szerepet kapott a szakirodalom áttekintése, a korábban elvégzett kutatások és azok eredményeinek megismerése. A különböző forrásmunkák lényegi mondanivalójának ismertetésére az irodalom-feldolgozás fejezetben kerül sor. A legfontosabb megállapítások mellett kritikai észrevételeimnek is megpróbáltam helyet adni.

Az empirikus kutatási módszerek közül a célzott interjúkészítés technikáját is alkalmaztam, mint adatfelvételi mód. Minden interjú előtt interjútervet készítettem, amely tartalmazta a beszélgetés várható időtartamát, az érintendő témaköröket és egyben a főbb kérdéseket is. A számos interjú, amelyet lefolytattam, és annak feldolgozása rendkívül munkaigényes. Az elhangzottak nagy terjedelmű, de jellemzően minimálisan strukturált empirikus anyagot tartalmaznak, amely ezen kutatási módszer fő hátrányát s jelenti egyben. Azonban elemzéseimet az elhangzottak figyelembevételével végeztem, amely hasznossá tette ezen technikát.

Résztémakutatásaim eredményeiből különböző tudományos közleményeket jelentettem meg a kutatás teljes időtartama alatt, amely publikációk többségében a disszertációba –helyenként önálló fejezetként- integrálásra kerültek.

A térségi vizsgálatok az elemek számossága és azok nagyfokú heterogenitása végett nem tartom indokoltnak egzakt matematikai statisztika módszerek alkalmazásának részletes bemutatását. Másrészt a disszertáció terjedelmi korlátai elsősorban a kutatók számára lényegesebb levonható következtetéseknél, magyarázatoknak biztosítanak helyet, mintsem az elemzések menetének bemutatására.

Mindazonáltal elemzéseim során klaszteranalízis, illetve a korreláció és regresszió számítás (a szorosan idetartozó trendszámítás) került alkalmazásra. Az utóbbi elemzések a mennyiségi ismérvek közötti ok-okozati kapcsolatokat és annak szorosságát vizsgálják. A szoros kapcsolatnak két kritériuma van. Az egyik követelmény, hogy az ok időben előzze meg az okozatot. A másik kritérium, hogy a két változó között empirikus összefüggés legyen. (Sajtos – Mitev, 2007)

A regresszió analízist akkor használjuk, amikor függvényszerű kapcsolatot keresünk egy vagy több magyarázó változó (független változó) és egy függő változó között. A változók közötti összefüggés szorosságát a kapcsolat erősségét korreláció-, míg az összefüggés jellegét regressziószámítással határozzuk meg. Az összefüggésben lévő tendenciát, a kapcsolat

természetét valamilyen függvénnyel írjuk le. Ezen számításokat az Excel függvényeinek, diagramjainak és adatelemzési eljárásainak segítségével végeztem

A korreláció megmutatja, hogy az egyik tényezőnek a másik tényezőre gyakorolt hatása valóban annak a hatása és nem véletlenre vezethető vissza. A kapcsolat szorosságának mérésére a korrelációs együttható (r) értékének meghatározása használható fel.

A korrelációs együttható alapján két valószínűségi változó kapcsolatának szorossága lehet:

- gyenge ha $0 < r < 0,2$;
- közepes ha $0,2 \leq r < 0,7$;
- szoros ha $0,7 \leq r < 1$.

Regressziószámítás alapmodellje a kétváltozós lineáris regresszió. Ez azt jelenti, hogy egy függő változó alakulását vizsgáljuk egy független változó függvényében, a változók közötti összefüggést pedig lineárisnak feltételezzük.

Ezen eljárásokat Thaiföld élelmiszerfogyasztásának vizsgálata során, a 3.5.17. táblázat elkészítésére és az abban foglaltak elemzésére használtam.

Trendszámításnak nevezzük, ha a vizsgálatok során az idő a független változó. A trendszámítás leggyakrabban alkalmazott formája a trend analitikus meghatározása. Az idősor tartós irányzatát valamely jól illeszkedő függvénytípussal (pl. lineáris, exponenciális) fejezzük ki.

Lineáris trend

A legkisebb négyzetek módszerével kiszámolja a megadott adatokhoz legjobban illeszkedő egyenes egyenletét. A lineáris függvény általános alakja:

$$\hat{y} = b_0 + b_1x$$

ahol \hat{y} : a trend értéke

x : az időváltozó egymástól egyenlő távolságra lévő értékei

b_0, b_1 : a függvény ismeretlen paraméterei

A trendszámítás során lineáris trend függvénytípust alkalmaztam Thaiföld élelmiszerfogyasztásának elemzésekor, a gabonafogyasztás időbeni alakulásának értelmezésére (3.5.1. – 3.5.6. diagram).

Exponenciális trend

Azon növekedés leírására alkalmas, amikor a vizsgált idősor értékeinek relatív változása, a változás üteme megközelítőleg állandó. Az exponenciálisfüggvény egyenlete:

$$\hat{y} = ab^x$$

ahol \hat{y} : a trend értéke

x : $n+1, n+2, \dots, n+k$ (ahol n a megfigyelt időszakok száma)

a : $x=0$ időszakhoz tartozó trendérték

b : az időbeni változás átlagos üteme

Exponenciális trend függvénytípus került alkalmazására Thaiföld jövedelmi viszonyainak értékelésekor, illetve a 3.5.7. diagram elkészítésekor.

A klaszterezést hasonló elemek csoportosítását, homogén osztályba sorolását jelenti, meghatározott változók alapján. Ezt oly módon kell végrehajtani, hogy a képzett egységek

hasonlítsanak csoporttársaikhoz, ugyanakkor markánsan térjenek is el a más csoportba tartozó elemektől. (Sajtos – Mitev, 2007)

Számításaim során a K-közép módszert alkalmaztam, amely egy nem hierarchikus eljárás, amely a hierarchikus eljárásokkal (pl. Ward-féle varianciamódszer) szemben nem tekint minden elemet külön klaszternek. A létrehozni kívánt klaszterek számát előzetesen kell meghatározni. A klaszterek a középpontok segítségével jellemezhetők és az is látható, hogy milyen távol vannak egymástól az egyes klaszterközéppontok. Amikor minden elem besorolásra került, az egyes klaszterek középpontja újraszámolódik és ezek alapján megismétlésre kerül a csoportképzés. A folyamat (iterálás) addig ismétlődik, amíg olyan stabilközéppontot nem találunk, amely után már nincs szükség egyetlen elem átsorolására sem. (Sajtos – Mitev, 2007)

A K-közép módszer nem páronként hasonlítja össze az egyes elemeket, hanem a köztük, valamint az ideiglenes klaszterközéppont közti távolság függvénye. Egy megfigyelési egység abba a klaszterbe kerül, amelyik klaszterközéppontjához a legközelebb esik (euklideszi távolság alapján)

A klaszteranalízist az SPSS Statistics program segítségével végeztem és az ASEAN országok élelmiszerfogyasztási jellemzők alapján történő csoportosítására használtam a 3. fejezet bevezetése során. Az analízis részletes menetét az értekezés 3. melléklete tartalmazza önállóan.

4. EREDMÉNYEK

4.1. Összefoglalás

A hajdani függőségi területeknek felzárkózásuk során pár évtized alatt kell – a fejlett világhoz képest – évszázados lemaradásukat pótolniuk. Felvetődik a kérdés, hogy le lehet-e dolgozni a hátrányt, lehet-e fejlődési szakaszokat átugrani. A társadalomtudományi diszciplínák többsége arra a megállapításra jut, hogy a politikai-tudati vagy éppen szellemi-kulturális fejlődési szakaszokon való átjutás felgyorsítható, de maguknak az egyes szakaszoknak kikerülése aligha elkerülhető. A gazdaság területe már eltérő megállapításokat is lehetővé tesz: miközben a „kőkorszakból” aligha lehet a „high tech” érába átugrani, azt a gyakorlat is bizonyítja – és ezt az agrárökonómia terén is láthatjuk –, hogy meglehetősen alulról érkező is a fejlettség igen magas szintjére lehet jutni. Az előrehaladás ilyenkor sem enged meg olyan ugrásokat, amelyekhez hiányzik a megfelelő társadalmi háttér, de kedvező külső (nemzetközi) környezet, e környezetből érkező folyamatos és fokozatos támogatás, valamint ezzel összhangban álló belső politikák révén sor kerülhet az évszázados lemaradás csökkentésére, sőt, akár teljes felszámolására is.

Délkelet-Ázsia földünk egyik olyan területe, amelynek országainak némelyike önmagában, de a térség egésze is igazolni látszik az előbbi megállapítást. A térség egyik országa (Szingapúr) a világ legfejlettebb (és nem csupán leggazdagabb) államai közt található. Mások (így mindenekelőtt Malajzia, de részben Thaiföld is), mint ázsiai tigrisek, szintén ennek a folyamatnak igazolói. A kiindulási pontokat tekintve természetesnek ítélnélhető módon az utóbbiaktól leszakadva, de mégiscsak hasonló fejlődési utat bejáró országoknak tűnnek Indonézia vagy Vietnam, és a maguk szintjén még a két kis indokinai állam is. Amint a Fülöp-szigetek és Mianmar, vagy a rendkívül gazdag, de éppen a társadalmi-kulturális szférában „konzervatív” Brunei tanúsítja, hogy nem mindig a kiindulási pont, vagy önmagában az anyagi-pénzügyi gazdagság határozza meg a fejlődési irányt. Ezek miatt tűnik kiváló kutatási területnek Délkelet-Ázsia, még ha az agráriumot, és annak egyik részterületét, az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokásokat és kultúrát is vizsgáljuk.

Kutatómunkám során – utóbbi témakörre összpontosítva – mélyrehatóan feltérképeztem azt a környezetet, amelyben ez a régió, a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségéhez tartozó államok közössége az önálló fejlődés útján elindult. Felvázoltam az elmúlt fél évszázad társadalmi-gazdasági és politikai fejlődési folyamatait, a helyi összefogás kibontakozásának – korántsem gyors, az európai példához nem is hasonlítható, de a térségbeli kohéziót mégis erősítő – kibontakozását. Ez a regionalizmus elegendően erős lehet ahhoz, hogy az ASEAN tagjainak – együttes, és elkülönült – politikai és gazdasági önállóságát biztosítsa. Számomra azonban ennél is fontosabb volt olyan következtetés levonhatósága, hogy a térségen belüli egymásra hatások, a spill-over effektusnak nem csak gazdasági és politikai, de kulturális hatása is van. Ráadásul ezt a hatást alapvetően meghatározzák a mindenekelőtt külső eredetű modernizációs folyamatok. Értve ez alatt a világgazdaság és a külső piac gazdasági, más társadalmi erők kulturális nyomását is.

A kedvező külső és belső feltételek hatására Délkelet-Ázsiában felgyorsult a társadalom és gazdaság minden szegmensét érintő fejlődés. Korábban – itt, helyben – nem tapasztalt modernizációs folyamatok mentek végbe olyan területeken, mint az urbanizáció, a városiasodás, a demográfia, a szociális szolgáltatások. Ezzel szoros összefüggésben – a fél évszázaddal korábban még egyértelműen – agrárországokban radikális változások következtek be a mezőgazdaságban is. Vizsgálódásomban nem az általános agrárkörnyezetnek (a közvetlen termelési tényezőknek, a munkaerő általános helyzetének, stb.) szenteltem a figyelmet, hanem a mezőgazdaság és a társadalom általános összefüggéseit vizsgáltam. Azt elemeztem, hogy a

szociális, de egyben szellemi változásokat is elindító és ösztönző társadalmi modernizáció miként hatott vissza a mezőgazdasági termelés – táplálkozás tekintetében meghatározó – változására, miként formálta át a népesség táplálkozási igényeinek kielégítéséhez elengedhetetlen hazai termelési feltételeket, mennyiben érintették a folyamatok az élelmiszergazdasági külkapcsolatokat, vagy milyen formákban teremtett mind szorosabb kötődést a város és a vidék, az urbanizálódott népesség és a tradicionális társadalmi háttér között.

Áttekintettem a mezőgazdaság egyes térségbeli országok gazdaságában betöltött szerepének alakulását. Rávilágítottam arra, hogy noha az agrár szférán kívüli területek fejlődése gyorsabb és látványosabb volt, mint magáé az agráriumé, utóbbi háttérbe szorulása viszonylagosnak tekinthető. Nem értékvesztésről, hanem módosult szerepről van szó. A látszólagos társadalmi-gazdasági súlyvesztés ellenére az agrárium korántsem stagnál. Sőt, kifejezetten gyorsan fejlődik mind a termelés, mind – és ez is vizsgálódásaim középpontjában áll – a fogyasztás területén.

Figyelmemet az élelmiszergazdasági-táplálkozási kultúra „modernizálódásának” kérdésére fordítva, áttekintettem az élelmezés és táplálkozás társadalmi összefüggéseit, külön figyelmet fordítva a táplálkozási kultúra közelmúltbeli átalakulására. Az a kultúra, amely önmagában igen rugalmatlan, nehezen változtatható – kutatásaim által is igazoltan – igen tekintélyes módon igazodott azokhoz a trendekhez, amelyek a fejlett ipari országokban végbement társadalmi, és nem utolsó sorban szellemi-kulturális hatások következtében megjelentek. Vizsgáltam ennek a – bizonyos tekintetben nem egyértelműen kedvező, másrészt a tradicionális táplálkozási kultúrát radikálisan felülíró – élelmezési átváltozásnak regionális befogadó közegét, de feltételrendszerét is.

Külön figyelmet fordítottam Engel és Bennett törvényeire. Statisztikai számításokkal alátámasztott elemzéseimben azt is vizsgáltam, hogy e törvények mennyiben tekinthetők érvényesnek korunk feltételei közepette. Ehhez elengedhetetlen volt az élelmiszerfogyasztás regionális alakulásának áttekintése. Nem pusztán a számadatok tükrében elemeztem e kérdést, de összefoglaltam azon kiemelkedő tényezőket (a műszaki-tudományos fejlődésen túl, az attól aligha elszakítható piaci-értékesítési, társadalmi, urbanizációs, egészségügyi, stb.) is, amelyek meghatározzák az élelmezési folyamatok fejlődésének irányát. Az értekezés ezen része a délkelet-ázsiai táplálkozási kultúra közvetlen vizsgálatával ér véget. Ennek kapcsán – az elérhető legfrissebb statisztikák, illetve a statisztika matematikai formuláinak felhasználásával – tekintem át a délkelet-ázsiai országok fejlődését, az általános társadalmi-gazdasági viszonyok alakulásától egészen a minőségi táplálkozás kibontakozásáig.

Kiegészítő kutatásaim eredményeként adtam áttekintést hazánknak a térséghez fűződő kapcsolatairól, az itt jelentkező kereskedelmi-kooperációs lehetőségeiről. Igyekeztem rámutatni, hogy Magyarországnak az Európai Unió jelentette zárt körből való egyik kitörési lehetőségét éppen Délkelet-Ázsia, és annak fizetőképes piaca nyújthatja.

Az értekezés felépítése és a kutatás módszertana a fejére állított gúla formáját ölti. Fejezetenként az általánosabbtól a konkrétabbig haladva, fokozatosan szűkítem le a vizsgálatot a térség államainak táplálkozási kultúrájának elemzésére. Tehát, míg az első fejezetben a legáltalánosabb megközelítésben közelítek a térség államaihoz, az utolsó részben – mindenekelőtt Thaiföld adataira építve – a legközvetlenebb értékelését adom az élelmezési folyamatoknak, a kulturális változásoknak.

4.2. Új, újszerű tudományos eredmények

Miután a magyar társadalomtudományi kutatások tekintetében több szempontból is mérsékelten megkutatott területre „tévedtem”, munkám során olyan ismeretekkel gazdagodtam, disszertációmban olyan tényeket és megállapításokat teszek közzé, amelyek kiérdemlik különböző szakágak kutatóinak figyelmét. Követve az értekezés felépítését igyekszem összefoglalni kutatási eredményeimet.

4.2.1. Délkelet-Ázsia újszerű megközelítése a szakirodalomban.

A térséget sem a magyar, de még a nemzetközi szakirodalomban sem térképezték fel abban a formában, mint jelen munkámban magam tettem. Az interdiszciplináris megközelítésben a „hagyományos” (társadalmi, politikai, gazdasági) kutatási faktorokat kiegészítettem nemcsak a mezőgazdasági elemekkel, hanem a vizsgálódásokba szervesen beillesztve alkalmaztam az élelmiszeripar és a táplálkozástudomány eszközeit is.

4.2.2. Az agrárium megközelítésének új szemlélete.

A fentiek révén is alátámasztani kívánom a mezőgazdaság és élelmiszeripar újszerű megítélését. Hozzájárulok ahhoz, hogy az agrárium szakemberei és kutatói túllépjenek azon a kishitű megközelítésen, amely elfogadja az évtizedek óta belénk sulykolt szellemiséget, miszerint a mezőgazdaság a „múlt” és szinte csak az iparnak és a szolgáltatásoknak van „jövője”. A délkelet-ázsiai példán is bizonyítom, hogy az emberi társadalom fejlődéséből az agrárium kezelése egyrészt kiiktathatatlan, másrészt a haladásnak egyik determináns eleme is. Hozzájárulok ahhoz, hogy a még a kedvező kicsengésű – akár tudományos, akár egyéb jellegű – munkákban is érzékelhető agrár „vereségszagot”, pesszimizmust a pozitív gondolkodás, az agrárium „erejébe” vetett hit váltsa fel.

4.2.3. A vidéknek a modernizációs folyamatokban betöltött szerepe nem-konvencionális vizsgálata.

A régió példáján – bizonyára nem elsőként, de kutatásaim révén is – igazolom, hogy a vidék szerepe a modernizációban, és különösen a most iparosodó országokban, nem korlátozódik a másodhegedős szerepre. A már felismert gazdasági stabilizációs adottságok (pótlólagos munkaerőforrással való ellátás, az élelmiszertermelés, korunkban már az ipari növényekkel való ellátás, stb.) mellett a vidéknek kiemelkedően fontos a társadalmi biztonsági háttér-jellegű szerepe. Mint kimutatom, a délkelet-ázsiai falú és vidék több mint a városiasodás „előszobája”, a társadalmi-gazdasági átalakulás átmenetet biztosító szereplője: a koherens társadalmi fejlődésbe szervesen beilleszkedő, arra visszaható közeg is.

4.2.4. Délkelet-Ázsia és az ASEAN bemutatásának új elemei.

Kutatásaim során igyekeztem a legalaposabban feltárni a térségre (ASEAN-övezetre) vonatkozó hazai és külföldi irodalmat.

a./ A hazai szakirodalomban ez a térség szinte fehérfoltként jelentkezik. (Barbi Balázs 1982-es munkája óta) átfogó tanulmány alig készült. E tekintetben a társadalmi-politikai és gazdasági-kulturális elemeket ötvöző elemzésem feltétlenül hézagpótlónak tekinthető. Az általam alkalmazott tudományos megközelítést pedig hazánkban még senki sem alkalmazta.

b./ A térség és az élelmezés-táplálkozás összefüggéseinek vizsgálatára – az értekezésemben véghezvitt módon – a nemzetközi szakirodalomban sem találtam példát. Az összefüggések ilyen vizsgálatára, a bemutatás jellegének komplexitása, úgy gondolom, nemzetközi mércével mérten is újnak ítéltető.

4.2.5. A globális fejlődés és a fejlődő országokon belüli modernizációs folyamatok összefüggései.

Az elmúlt évtizedekben megtapasztalhattuk néhány ún. fejlődő ország (főként a tigrisek) kiemelkedését az elmaradottság körülményei közül. Délkelet-Ázsia példáján a kevésbé kedvező helyzetben lévő, de mégsem lebecsülendő adottságokkal rendelkező országok példáján azt – is – vizsgálom, hogy mennyire megalapozott, mennyire biztosítható felcsatlakozásuk a fejlettebb ipari államokéhoz. Azt összefüggések feltárásával, elemzésével, illetve megfelelő következtetések levonásával igazolom, hogy miközben automatizmus nem érvényesül, megfelelő társadalmi-gazdasági érzékenységgel és józansággal, és nem utolsó sorban rugalmas regionális alkalmazkodással a felemelkedés biztosítható, e folyamat stabilizálható.

4.2.6. A délkelet-ázsiai modernizációs folyamatok elemzése.

A térségbeli modernizáció multidiszciplináris elemzését alkalmazva – talán mondhatom ezt – újszerű megvilágításba helyeztem az urbanizáció, a demográfiai trendek, továbbá a társadalmi modernizáció és az élelmezés-táplálkozásban összefüggéseit. Igazoltam, hogy a táplálkozástudománynak nem egyszerűen létjogosultsága van a társadalmi folyamatok vizsgálatánál, de igen hasznosan alkalmazhatók más diszciplínák általi elemzés során is. (Ezt majd konkrét formában érvényesítem a magyar külpiaci érdekekkel foglalkozó fejezetben!)

4.2.7. Táplálkozástudományi vizsgálódások.

A meglehetősen fiatal táplálkozástudomány sajátos szemléletét alkalmazva vizsgáltam Délkelet-Ázsiát. Ennek során

a./ bizonyítottam, hogy noha Engel és Bennett törvényei nem veszítették el teljesen érvényességüket (sőt, a világ számos pontján még egyértelműen alkalmazhatók is), de Délkelet-Ázsiában és az e térséghez hasonló helyzetben lévő, a fejlődési folyamatba már belépett, megfelelő adottságokkal rendelkező országcsoportoknál a törvények felülíródnak. A modernizáció egy adott szakaszába eljutott országnál, annak különböző társadalmi rétegeinél a gazdasági helyzetek módosulására adott válasz „rugalmassága” (de iránya is) eltér a korábbi törvények által leírt alkalmazkodástól. Az általános fejlődéssel, és annak szellemi-tudati kiegészülésével a mai társadalmi csoport-reakció jóval bonyolultabb, egyéni, azaz ország- és társadalmi réteg-specifikus.

b./ Igazoltam, hogy napjainkban a tudati tényezők, és azokkal is szoros összefüggésben a nem-tradicionális megfontolások (életszemléleti és a mindennapi léthez kapcsolódó, egészségügyi, kulturális, vagy éppen ízvilágbeli elvárások) minden korábbinál gyorsabb átalakulásra készítetik az egyébként rendkívül merev táplálkozási kultúrát. E változások, kétségkívül, a társadalmi-gazdasági hatások, nem utolsó sorban a globalizáció következményei, de – és ez lényegi kérdés! – vissza is hatnak a többi társadalmi tényezőre.

c./ Újszerű megközelítésben, komplex elemzés révén bemutattam, hogy a mezőgazdaság és élelmiszertermelés – elkerülhetetlenül – igazodik az új feltételekhez. Mind az élelmiszertermelés „külső”, mind „belső” szférájában, vagyis mind a termelési-elosztási (előállítási, feldolgozási, értékesítési, terítési-szállítványozási), mind a tartalmi-minőségi (feldolgozottságbeli, élelmiszer-egészségügyi, tápértéki, stb.) területen radikális elmozdulások, minőségi javulások következtek be. Ennek mind a társadalom és annak csoportjai, mind a gazdálkodók számára megkerülhetetlen következményei vannak.

d./ Feltártam, hogy a fogyasztás oldaláról milyen új igények mutatkoznak, amelyeket bárki, aki gazdasági-kereskedelmi megfontolásból közeledik e térséghez, nem hagyhat figyelmen kívül. (E megállapításaim is figyelmeztetésként jelentkeznek hazánk vállalkozói számára!)

4.2.8. Délkelet-Ázsia és a hazai (magyar) érdekek.

Mint említettem, az elmúlt időszakban nem került sor a térség tudományos igényű „megkutatására”. Vizsgálódásaim eredményére támaszkodva fogalmaztam meg azokat a tapasztalatokat, amelyek segíthetik a magyar gazdasági szakembereket (mindenekelőtt vállalkozókat) a térségbeli adottságok kiaknázásában. A disszertáció egésze nyújtja azokat a háttér-információkat, amelyek a régió egészéről és mezőgazdasági-élelmiszeripari sajátosságainak megértéséhez szükségesek, majd egy külön fejezet ad közvetlen – eddig aligha ismert – tájékoztatást a lehetőségekről, de azok kiaknázásának nehézségeiről is.

4.2.9. Az új és újszerű eredmények hasznosítása.

Úgy gondolom, hogy az doktori értekezésben feltárt összefüggések, folyamatok a következő területeken hasznosíthatók:

- a./ mindenekelőtt az agrár- és egyéb közgazdaságtudományi oktatásban, különös tekintettel
 - a táplálkozástudományra;
 - az élelmiszeriparral kapcsolatos ismeretekre;
 - az egyetemes agrártörténeti vizsgálódásokra.
- b./ Az agrár(kül)kereskedelemmel foglalkozó kutatásnál és oktatásnál.
- c./ A Délkelet-Ázsiával foglalkozó társadalomtudományi és közgazdasági területeken, s különösen
 - a régiót politikai és/vagy gazdasági oldalról közelítők;
 - a térséghez kereskedelmi/üzleti alapon közeledők számára.

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

Értekezésemben a viszonylag ritkán hasznosított, eddig perifériálisnak tekintett diszciplína, a táplálkozástudomány felhasználásával vizsgáltam Délkelet-Ázsiát. Feltétlenül kiemelkedő eredménynek ítélem annak bizonyítását, hogy ez, a laikusok által gyakran lenézett tudományág önmagában is képes elősegíteni a társadalmi folyamatok mélyebb elemzését, e folyamatok magasabb szintű megértését.

Bizonyítottam látom, hogy a humán táplálkozás kérdése – miután az élelmezési formák és módszerek kezdetekben meghatározták az emberi faj fejlődését (l. Wrangham) – ma ismét központi kérdéssé vált az emberi társadalom számára. Nem egyszerűen az egészséges vagy kevésbé egészséges étkezéstről van szó, hanem a táplálkozás és a mindennapi társadalmi folyamatok közötti korrelációról, a táplálkozás társadalom-formáló szerepéről is. Vitatkozni lehet arról, hogy táplálkozásunk, annak társadalmi hatása kedvező irányokba mutat-e, de igazán nem ez a kérdés, hanem az, hogy a megszerzett ismeretek, a táplálkozástudományi – és valóban tudományos minősítést érdemlő – tapasztalatok miként hasznosíthatók.

Más szavakkal, a táplálkozástudomány az eddigieknél jelentősebb figyelmet érdemel, és folytatni kell – természetesen a megfelelő feltételrendszerben és módszerekkel – e diszciplína akár önálló, akár „segédtudományként” történő alkalmazását, erősíteni kell elméleti és gyakorlati, tapasztalati oldalról való elfogadottságát!

Hazánkban a táplálkozástudomány nem ismeretlen, sőt, kifejezetten magas színvonalon áll. Eddig azonban az élelmezésnek-étkezésnek elsődlegesen népjóléti-egészségügyi vonatkozásaival foglalkoztak a hazai szakemberek. A szélesebb társadalmi összefüggések kutatásában a táplálkozási kultúra tudományos igényű elemzésének még ritkán jut hely. A kevés számú szakmai érdeklődő is megelégszik a felszíni elemek és ismeretek elemzésével, noha – és remélem értekezésem ehhez segítséget nyújt – a szociális-gazdasági faktorok komplex keretekben történő vizsgálata számos, elméletileg és gyakorlatilag is hasznos felismerést eredményezhet. Disszertációm, miután térségre összpontosított, inkább általános, mint specifikus következtetések levonását tette lehetővé. Ugyanakkor a kutatás során – számomra – egyértelművé vált, hogy akár egy szűkebb földrajzi környezet, akár egy szűkebb társadalmi réteg táplálkozási kultúrájának folyamat-vizsgálatán keresztül az adott körzet vagy csoport belső szociális mozgására, a „külvilághoz” való viszonyára vonatkozóan is olyan ismereteket kapunk, amelyek szélesebb összefüggésekben tárják fel az érintettek társadalmi-gazdasági elvárásait, igényeit, törekvéseit, majd ezen keresztül társadalmi cselekvési rádiuszát.

Hazánkra is figyelemmel, úgy gondolom, hogy Magyarországon is van, lenne értelme a táplálkozási kultúra elemei – a turisztikai és ahhoz kapcsolódó gasztronómiai általánosságokon túlmutató – vizsgálatának. Csak példaként, korántsem a téma felkészült kutatójaként említem, hogy bizonyára jelentős szociológiai, társadalmi-gazdasági tapasztalatokkal gazdagodhatnánk, ha a rendszerváltást követően hátrányos helyzetbe került hazai régiókban az általam is végzet vizsgálathoz hasonló kutatásokat lefolytatnánk. Miközben ugyanis Délkelet-Ázsiában – a sokszor említett pénzügyi válság ellenére is – alapvetően egyenes vonalban felfelé ívelő, javuló feltételeket látunk, sajnálatos módon itthon éppen a negatív trendek elemzése vezethet érdekes következtetésekhez.

A délkelet-ázsiai vizsgálódások elősegítették

* annak megértését, hogy miként kapcsolódnak össze a globális, regionális és esetenként lokális elemek a táplálkozás társadalmilag elfogadott (tradicionális) és újszerű („modernizálódó”) kultúrájában;

* az általános élelméztudományon belül annak feltárását, hogy a táplálkozási kultúra miként változott külső hatások befolyására a történelmi múltban, és miként és miért képtelen ellenállni e faktoroknak napjainkban;

* annak felismerését, hogy az agrárium átalakulása – az ezer szállal egymáshoz kapcsolódó társadalmi hálózaton belül – szükségszerűen előidézi, különösen a még kevésbé fejlett országokban a táplálkozási szokások, az élelmészeti cikkek értékrendjének átalakulását, és egyben a fogyasztási struktúrát is, utóbbi minden elemével együtt, így a termeléstől a szállításon át az értékesítésig, illetve a végfelhasználóig bezárólag;

* annak megismerését, hogy közvetlenül miként alakult e gyorsan fejlődő térségben az egyéni és közösségi táplálkozás társadalmi-történelmi átalakulásának folyamata, milyen faktorok hatottak és hatnak napjainkban is;

Kutatásaimban egyértelműen bebizonyosodott, hogy a táplálkozási kultúra megállíthatatlanul a „modernizáció” hatásainak megfelelően érvényesül. Még esetleges időszakos visszaesések ellenére is teret nyernek a globalizálódott világunkat jellemző kulturális hatások, amelyek

- mind a gazdálkodási szférában, közvetlenül
 - # az élelmiszeriparban;
 - # a kereskedelemben, szállítmányozásban;
 - # szolgáltatásokban
- mind az élelmiszerhigiéniával foglalkozó területeken figyelmet és kutatást érdemelnek.

Ugyancsak bebizonyosodott, hogy az étkezési-táplálkozási, és azokhoz kapcsolódóan az életmódbeli szokások változása jelentős társadalmi kihatásokkal is jár, és ennél fogva a táplálkozási kultúra alakulásának iránya még az általános politikai folyamatok tekintetében sem érdektelen. Különösen helytálló ez a gazdasági válságok – így napjaink – közepette is.

Végül maga a megkutatott térség is megérdemel pár mondatot. Ha igaz állításom, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés – és ennek keretében a modernizáció – elkerülhetetlen nyomokat hagy egy társadalom vagy társadalmi réteg táplálkozási kultúráján, akkor azt is erőteljesen feltételezhetjük, és délkelet-ázsiai példán keresztül magam helytállónak is tartom, hogy e kultúra fejlődéséből „visszakövetkeztethetünk” a „vizsgálat tárgyának” fejlődésére. A délkelet-ázsiai tapasztalatok alapján határozottan állítható, hogy a regionális társadalmi, politikai és gazdasági adottságok kedvezőek, hosszabb távon is „meghódításra” érdemes területtel van dolgunk. Az értekezésben, hol közvetlenül, hol a táplálkozástudományi vizsgálatok farvizén törekedtem a térségbeli folyamatokról beszámolni, általános társadalomtudományi kutatáshoz hozzájárulni. A közreadott ismeretek, tapasztalatok továbbgondolást érdemelnének.

6. PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

Tudományos folyóiratok magyar nyelven:

A táplálkozási kultúra átalakulása Délkelet-Ázsiában
Gazdálkodás, ISSN 0046-5518 (in-press)

Az ASEAN és Kína gazdasági kapcsolatainak kibontakozása a 21. század első évtizedében
EU Working Papers, BGF, XII. évfolyam, 3. szám, 2010. március, ISSN 1418-6241 (p.53-73)

Megavárosodás folyamata és sajátosságai Délkelet-Ázsia példáján keresztül
Faluváros-Régió 2010/1, XVII. Évfolyam 1.szám, ISSN 1218-2613 (p.100-109)

Tudományos folyóiratok angol nyelven:

Radical Changes in the Food Consumption of South East Asia
Bulletin of the Szent István University 2009, Gödöllő, ISSN 1586-4502 (p.289-296)

Effect of urbanization on South East Asia
South Asian Business Review /India/, April 2008. Vol. I. Issue 1. ISSN 0974-5939 (p.63-70)

Tudományos konferencia előadás kiadványban megjelentetve magyar nyelven:

Az urbanizáció hatása az élelmiszergazdasági környezetre Délkelet-Ázsiában
Szent István Egyetem, Gödöllő, 2007. december 3-6. Tradíció és Innováció, Nemzetközi tudományos konferencia, ISBN 978 963 9483 85 9 (p.1-8)

Magyarország és az ASEAN országok külgazdasági kapcsolatainak fejlődése
Pannon Egyetem, Keszthely, XLVIII. Georgikon Napok, 2006. szeptember 21-22. Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek, ISBN 963 96 39 12 5

Magyarország megnövekedett súlya az Európa Uniós csatlakozást követően az ázsiai gazdaságok szemszögéből
Miskolci Egyetem, Miskolc, V. Regionális Tanácsadási Konferencia, 2005. október 13. Nyertesek és vesztesek – az Európai Unió csatlakozás tapasztalatai, ISBN 963 661 694 9

A valutaválság nyomán erősödő gazdasági együttműködés Délkelet-Ázsiában
Szent István Egyetem, Gödöllő, 2000. november 10. VISION-2000 III., A kooperáció, a koordináció és az integráció szerepe és lehetőségei az agrár és vidéki gazdaságban. III. kötet (p.349-352)

Tudományos konferencia előadás kiadványban megjelentetve angol nyelven:

Asia-Europe Meeting: advantages and possibilities of the co-operation of two continents
Pannon Egyetem, Keszthely XLVIII: Georgikon Scientific Conference, 21-22 September 2006. The role of multifunctional agriculture in regional and rural development, ISBN 963 96 39 12 5

Egyéb folyóirat magyar nyelven:

Kína Ázsia új gazdasági erőközpontja

Napi Gazdaság, 2009. december 1., XIX. évfolyam 231 (5060) szám, ISSN 1217-5501 (p.8)

A vidékfejlesztés és fejlődés thaiföldi tanulságai

A Vidék Hangja, 2009. november

<http://mnvh.hu/ptPortal/index.php?mod=news&action=showNews&newsid=11321&lang=hu>

Délkelet-Ázsia élelmiszerfogyasztásának átalakulása

Élelmiszer-biztonság, VII. évfolyam, 3. szám, 2009 ISSN 1589-780X (p.32-33)

Integrált, környezettudatos élelmiszertermelés és haltenyésztés Ázsiában

Pontyvilág, III. évfolyam 2. szám, 2009. február ISSN 1788-7003 (p.47-49)

Magyar tudásexport Délkelet-Ázsiába

Pontyvilág, II. évfolyam 12. szám 2008. december ISSN 1788-7003 (p.30-31)

Indonéziában teret nyer a minőség

Magyar Mezőgazdaság, 63. évfolyam 48. szám, 2008. november ISSN 0025-018X (p.43)

Élelmiszer-biztonsági rizikófaktor-e Délkelet-Ázsia?

Napi Gazdaság, 2008. november 19., XVIII. Évfolyam 224 (4802) szám, ISSN 1217-5501

Melléklet (p.8)

Egyéb folyóirat angol nyelven:

Trends of food safety of the 21th century

Asia Resource, Volume III. Issue 02, March-April 2010, ISSN 2072-716X (in-press)

Hungary-Indonesia: Mutual benefits

Asia Resource, Volume III. Issue 01, January-February 2010, ISSN 2072-716X (p.17-19)

Trade and investment changes in Indonesia amidst global development

Indonesia in Progress, Volume XXI No. 22, October-December, 2009. (p.3-5)

Investment opportunities in South East Asia

Asia Resource, Volume II. Issue 04, September-October 2009, ISSN 2072-716X (p.28-30)

Why Indonesia? Why not?

The Budapest Times, August 2008, Volume 6, Number 33-35. ISSN 1785-1106 (p.9)

A critical view on the Indonesian-Hungarian Economic relations

Indonesia in Progress, Volume XIII No. 14, August 2008. (p.21-23)